

IDR

Institutul Diplomatic Român

www.idr.ro

POLICY PAPER

Seria Policy Paper
cuprinde texte bazate
pe surse publice.
Opiniile exprimate
reprezintă punctele
de vedere ale
autorilor.

Institutul Diplomatic Român

Policy Paper nr. 16 / 2015

Dreptul persoanei la locuință
(Conceptul de „housing” în materia
drepturilor omului – Generația a IV-a de
drepturi ale omului)

Dr. Mădălina Virginia Antonescu

ISSN 2285 – 8938
ISSN-L 2285 – 8938

București 2015

Dreptul persoanei la locuință

(Conceptul de „housing” în materia drepturilor omului – Generația a IV-a de drepturi ale omului)

Dr. Mădălina Virginia Antonescu¹

Abstract: *Human right to have a house is connected directly with some innovative concepts for IR and legal scholars, such as sustainable development, human security; it is known as one of fundamental rights, having, in our opinion, an intrinsic link to human right to life, to the liberty and dignity, and also, to the right to health, to the right of having a decent level of life and also, being connected to the right to happiness, lato sensu. Within the present paper, we'll try to offer a juridical perspective to the “housing” concept, finding also, some explicit mentions within the legal international or regional documents, regarding this specific right; in the third section, we'll present some possible scientific developments of the “housing” concept within the human rights field, consolidated as to correspond to the XXIst century global society claims.*

Rezumat: *Dreptul omului la a avea un adăpost se conectează direct cu unele concepte inovative în doctrină, precum dezvoltare durabilă, securitate umană și se numără printre drepturile fundamentale ale omului, fiind, în opinia noastră, intrinsec legat de dreptul persoanei la viață, de libertatea și demnitatea umană, de dreptul la un nivel de trai decent, de dreptul la sănătate, de dreptul la fericire, în sens larg al conceptului. În prezenta lucrare vom încerca să oferim o perspectivă juridică termenului de housing, găsind totodată, referiri exprese în documentele juridice internaționale sau regionale la acest drept specific, urmând ca, în a treia secțiune a lucrării să prezentăm unele dezvoltări doctrinare ale conceptului de ”housing” în materia drepturilor omului, consolidată la nivelul cerințelor societății globale a sec. XXI.*

Key-words: *housing, human rights, international law, right to a decent level of life, civilization*

Cuvinte-cheie: *adăpost, drepturile omului, drept internațional, dreptul la un nivel decent de trai, civilizație*

¹ The present article represents *only the personal opinion of the author* and it does not involve in any form any other natural person or legal entity. All the rights over the present text are reserved. The quotations from the present text are made by mentioning the author and the complete source.

1. Introducere: dreptul omului la locuință: un nou drept din generația a IV-a de drepturi ale omului

La începutul sec. XXI, ca stat membru al UE, al organizației Consiliului Europei și care a semnat și ratificat pe plan regional și internațional numeroase documente consacrand drepturile omului dar și ca stat de drept și social (art. 1/Constituția sa), statul român are obligația de a respecta drepturile omului cu privire la persoanele aflate sub jurisdicția sa și, în consecință, de a adopta politici naționale și la nivel local, măsuri naționale și locale de asigurare, în sens concret, a unui beneficiu real al acestor drepturi, printre care și dreptul la locuință.

Sintagma de «*drept la adăpost*» sau de «*drepturi la adăpost/locuință*» (*housing rights*) poate fi considerată, în opinia europenilor, ca «un ansamblu compus din mai multe drepturi specifice relative la adăpostul adecvat și la condițiile de trai însă, în termeni generali, poate fi definită ca *dreptul pe care îl are o persoană de a trăi undeva în securitate, pace și demnitate*»². În opinia Comisarului pentru Drepturile Omului din cadrul organizației Consiliului Europei, acest drept al omului la adăpost (în sensul său larg) este privit ca fiind «de o importanță majoră, pentru beneficiul nu doar al drepturilor economice, sociale și culturale dar și pentru beneficiul efectiv al drepturilor civile și politice». Standardele europene în materia drepturilor la adăpost au fost stabilite de CEDO și de Comitetul European al Drepturilor Sociale, în jurisprudența lor (accesibilitatea, caracterul adecvat, prevenția și reducerea fenomenelor de lipsă de adăpost, permisivitatea), fiind necesare statelor membre în dezvoltarea unor standarde minime de implementare națională a acestor drepturi și în dezvoltarea de indicatori de monitorizare a situației, se consideră în recomandarea sus-citată³.

Conform doctrinei, dreptul la o locuință adecvată (*the right to adequate housing*) este considerat ca un drept universal, având deja o consacrare internațională și regional și fiind recunoscut în peste o sută de constituții naționale ale lumii⁴. Când ne referim la caracterul său juridic recunoscut actualmente în doctrină, observăm că acest drept are o natură juridică intuitivă *personae*, adică este un drept subiectiv, afectat persoanei umane, ca individ și nu ca subiect colectiv (popoare, etnii, grupuri, comunități). La nivelul actual de recunoaștere juridică deci, acest drept rămâne la un nivel de drept individual, nefiind încă recunoscut expres (printr-o convenție, declarație sau tratat în acest sens) la nivel internațional sau regional, ca un drept colectiv (recunoscut națiunilor, popoarelor, comunităților marginalizate, grupurilor-țintă precum categoria persoanelor cu dizabilități, anumitor etnii sau minorități naționale sau categoriei oamenilor fără adăpost).

² Commissioner for Human Rights, Council of Europe, CommDH (2009)5, Strasbourg, 30 June 2009, *Recommendation of the Commissioner for Human Rights on the Implementation of the Right to Housing*, <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=1463737>, accesat la 12 mai 2015

³ Idem.

⁴ Ibidem.

Grupurile-țintă sunt privite, în raport cu acest drept, tot ca fiind compuse din indivizi distincți, care, fiecare dintre aceștia, trebuie să beneficieze de dreptul la locuință adecvată. Nivelul internațional și regional nu ridică (deocamdată, în opinia noastră) nivelul de recunoaștere juridică a acestui drept la o recunoaștere ca ”drept colectiv” (al popoarelor, al unor comunități, al unor grupuri-țintă), deoarece ar însemna să le recunoască în dreptul internațional acestor colectivități, grupuri-țintă și popoare, o personalitate juridică distinctă în raport cu statul, pe plan regional și internațional, *din perspectiva și în virtutea caracterului universal și opozabil erga omnes al drepturilor fundamentale ale omului*. Or, în opinia noastră, este dificil să se excludă dreptul la o locuință adecvată din categoria drepturilor *fundamentale* ale omului, deoarece *el condiționează în directă măsură, respectarea de către state a beneficiului persoanelor la alte drepturi fundamentale* (dreptul la viață, dreptul la sănătate, dreptul la muncă, dreptul la educație, dreptul la vot, dreptul la privativitate și intimitate, dreptul la a avea o familie etc.).

În acest context, *ar fi de recomandat* să se realizeze din partea României, propuneri de acte juridice europene, declarații și tratate, în cadrul organismelor abilitate în domeniul drepturilor omului, din cadrul ONU, al organizației Consiliului Europei și al UE (pe plan regional european), *pentru consacrarea expresă a dreptului la o locuință adecvată și ca drept colectiv, recunoscut popoarelor (în cazul UE, popoarelor statelor membre UE) sau unor categorii sociale defavorizate (în cazul UE, categoriilor defavorizate de cetățeni europeni din cadrul teritoriului UE)*, tocmai pentru ca popoarele UE sau aceste categorii sociale defavorizate să primească și sub acest aspect *o protecție socială specială din partea statului*, în virtutea condiției lor marginalizate, discriminate sau vulnerabile în raport cu alte categorii de populație. După cum s-a remarcat în doctrină, *negarea de către state (în practică sau prin lege) a dreptului la o locuință adecvată duce la numeroase violări ale drepturilor omului*, la practici de evacuări forțate, la repercusiuni asupra condiției individuale privind sănătatea, ocuparea unui loc de muncă, relațiile sociale și încadrarea într-o colectivitate, educația, creșterea copiilor, participarea efectivă la procesul decizional local și național (negarea drepturilor politice și civile)⁵.

În ceea ce privește *încercarea de a defini* dreptul la o locuință adecvată și de a contura conținutul său juridic, trebuie plecat de la concepția Comitetului ONU pentru drepturi economice, culturale și sociale, *având competența de a monitoriza politicile guvernamentale ale statelor membre ONU asupra implementării la nivel național a acestui drept*. Conform Comitetului, dreptul la locuință ”*nu trebuie interpretat în sens restrâns sau îngust, care ar echivala de exemplu, adăpostul furnizat cu un simplu*

⁵ Christophe Golay, Melik Ozden, *The Right to Housing. A Fundamental Right Affirmed by the UN and Recognized in Regional Treaties and Numerous National Constitutions*, www.cetim.ch/en/publications_logement.php, accesat la data de 11 dec. 2014.

acoperiș deasupra capului sau să se vadă adăpostul exclusiv ca pe un simplu bun”. Mai degrabă, consideră Comitetul, ar trebui să se vadă în acest drept, dreptul oricărei persoane de a trăi undeva în securitate, pace și demnitate.⁶

Prin urmare, *atunci când încorporează în politicile lor acest drept*, în virtutea obligației lor internaționale de a asigura persoanelor de sub jurisdicția lor beneficiul real al dreptului la locuință adecvată, *statele trebuie să asigure în aceste politici și măsuri naționale, respectarea unor criterii minimale, stabilite de Comitet:*

-securitatea juridică a detinerii (aspect juridic mai larg decât proprietatea, *stricto sensu*, deci incluzând și categoria celor care nu au calitatea de proprietar asupra casei), *incluzând protecția împotriva evacuărilor forțate*

-disponibilitatea serviciilor, materialelor, facilităților și infrastructurii, incluzând accesul la apă potabilă sigură și condiții de igienă personală

-permisivitatea (incluzând pentru cei mai săraci, prin acordarea de subsidii la locuințe, a protecției împotriva nivelurilor nerezonabile de chirie sau împotriva creșterilor de chirii)

-locuibilitatea (incluzând protecția împotriva răcelii, umezelii, căldurii, ploii, vântului și vectorilor de boală)

-accesibilitatea pentru grupurile dezavantajate, incluzând persoanele în vârstă, copiii, persoane cu dizabilități, bolnavi în fază terminală, victimele dezastrelor naturale

-locația (asigurarea de locuințe situate departe de sursele poluate sau de sursele de poluare dar care să fie în apropierea unor servicii de sănătate, de școli, de centrele de îngrijire a copiilor și de alte facilități)⁷.

Fenomenele îngrijorătoare aduse de o viziune ultra-liberală asupra globalizării (având drept efect retragerea statului din arii politice în care a avut un rol tradițional de sprijinire a categoriilor sărace de populație; diminuarea constant a prevederilor de protecție socială și de acordare a locuințelor sociale, de către statele din Europa) au dus la creșterea (chiar în statele industrializate din Europa Occidentală) numărului de persoane având nevoie de adăpost, la restricționarea accesului la o locuință de pe piața de locuințe

⁶ Comentariul General nr. 4 privind dreptul la o locuință adecvată, adoptat în 13 decembrie 1991. UN Committee on Economic, Social and Cultural Rights (CESCR), *General Comment No.4, The right to adequate housing* (art.11(1)): 13.12.1991, CESCR General Comment 4, Sixth session <http://www.unhchr.ch>, accesat la 12 mai 2015.

⁷ Comentariul General nr.7 privind dreptul la o locuință adecvată: evacuările forțate, adoptat în 20 mai 1997. UN Committee on Economic, Social and Cultural Rights (CESCR), *General Comment No. 7: The right to adequate housing (Art.11.1): forced evictions*, 20 May 1997, E/1998/22, Sixteenth session, UN Committee on Economic, Social and Cultural Rights (CESCR), available at: <http://www.refworld.org/docid/47a70799d.html>

(ca și achiziționare sau ca și închiriere), la creșterea numărului de persoane locuind în condiții neigienice, necorespunzătoare, în locuri improprii pentru locuirea umană. Practic, se arată în documentele emise în acest sens sub egida organizației Consiliului Europei, **setul de drepturi referitoare la adăpost devine din ce în ce mai important în acest context european, necesitând strategii politice adecvate din partea statelor.**

Mai mult, Consiliul Europei, prin organismele abilitate, constată că o serie de grupuri de persoane se confruntă cu situații de excludere de la beneficiul acestor drepturi (persoane aparținând etniei rome, alte minorități, persoane cu dizabilități, excluse de pe piața de locuințe și care nu au beneficiul unor programe sociale din partea statelor privind locuința, persoane care se confruntă cu situații de persecuție, de marginalizare sau de discriminare socială din cauză că sunt evacuate periodic din locuințele lor sau din pricină că trăiesc în condiții precare ori datorită faptului că nu li se recunosc, de către state, nevoile lor). De asemenea, se consideră că statele trebuie să țină cont, în conturarea politicilor și măsurilor lor cu dimensiune socială, de categoria femeilor cu copii, a familiilor cu copii și care nu au acces la o locuință, de categoria migranților și a tinerilor care se află fără adăpost sau într-o situație de urgență socială sau de adăpost ("social and housing emergency").

Ne-asigurarea beneficiului real și imediat pentru aceste categorii de persoane a accesului la locuință, din partea statelor, prin programe special implementate în acest sens, duce la o spirală a excluziunii sociale, se avertizează în raport, care afectează sănătatea, posibilitățile de angajare, educația copiilor și deci, duce la încălcarea altor drepturi fundamentale ale omului. Abandonarea de către stat a domeniilor de protecție socială tradițională în favoarea unei viziuni de stat minimal duce, în opinia experților organizației Consiliului Europei, la ne-asigurarea (în chiar zona occidental-europeană), în ceea ce privește categoriile de persoane vulnerabile, a beneficiului drepturilor de locuință, și a beneficiului altor drepturi fundamentale ale omului (spirală încălcării drepturilor omului, declanșată prin încălcarea drepturilor la locuință).

În privința *consacrării naturii* juridice a acestor drepturi, există încă în doctrina și în jurisprudența internațională o *dezbatere* cu privire la drepturile legate de adăpost/locuință. Astfel, o parte a doctrinei le consideră, pur și simplu, *drepturi ce aparțin de categoria a II-a de drepturi ale omului (drepturile economice, sociale și culturale)*, în vreme ce alții le consideră *drepturi ce condiționează drepturile civile și politice (categoria I de drepturi ale omului)*. Alții le privesc ca *drepturi derivate din conținutul mai larg al dreptului omului la un nivel de viață decent*, orice încălcare privind dreptul la adăpost/locuință fiind considerat o încălcare la adresa tuturor drepturilor omului⁸. Se recunoaște faptul că accesul la o locuință/un adăpost decent este o pre-

⁸ *Housing Rights: The Duty to Ensure Housing for All*, CommDH/IssuePaper (2998)1, Strasbourg, 25 April 2008, <http://wcd.coe.int>, accesat la 12.11.2014.

condiție cu privire la asigurarea de către state a *beneficiului real al altor drepturi ale omului*⁹.

În opinia noastră, dată fiind *dezvoltarea recentă ca și categorie distinctă de drepturi ale omului*, născută în forma actuală în societatea confruntată cu presiunile globalizării și liberalizării excesive a piețelor (în acest caz, a piețelor de locuințe), **drepturile la adăpost/locuință fac parte mai degrabă din categoria a IV-a de drepturi ale omului**. Ele au un conținut distinct față de drepturile civile și politice, cât și față de drepturile economice, sociale și culturale (categoriile I și II de drepturi ale omului)¹⁰, deși condiționează beneficiul real al acestor drepturi din categoriile I și II de drepturi ale omului.

Din perspectiva *noilor îmbunătățiri de conținut juridic* pe care drepturile la adăpost le-au primit recent în doctrina și în jurisprudența europeană și internațională, considerăm că ele, *deși înscrise în documente internaționale alături de categoriile I și II de drepturi ale omului*, sunt *drepturi distincte*, ce formează o categorie specială de drepturi, înscrisă în *generația a IV-a de drepturi ale omului*, alături de dreptul la fericire, de drepturile persoanelor cu dizabilități sau de drepturile persoanelor în raport cu deciziile și acțiunile corporațiilor (tema «business and human rights» sau altfel numită, ”social corporate responsibility”)¹¹.

Acest drept din ultima generație a drepturilor omului, care trebuie să primească o consacrare juridică **îmbunătățită, dezvoltată**, în plan european, regional și internațional dar și la nivelul constituțional al ordinii interne a statelor, **are deja o minimă consacrare juridică**, în opinia noastră, în marile documente juridice internaționale care fundamentează ordinea de drept internațională actuală.

2. Conexiunea dintre dreptul la locuință și celelalte drepturi ale omului

Dreptul omului la a avea locuință și dreptul omului la a avea o locuință adecvată *se leagă de alte drepturi ale omului*, în particular de dreptul la viață, de demnitatea și libertatea omului (în special, libertatea financiară), de dreptul la un nivel de trai decent, de dreptul la sănătate, de dreptul la a avea o familie, de dreptul la intimitate și privativitate (inviolabilitatea vieții private, a vieții de familie, a domiciliului și a corespondenței) dar și de dreptul la fericire.

⁹ Ibidem.

¹⁰ Raluca Miga-Beșteliu, *Drept internațional. Introducere în dreptul internațional public*, Ed. All-B, București, 1998, p. 198-199.

¹¹ Irina Moroianu Zlătescu, *Human Rights: A Dynamic and Evolving Process*, Ed. Pro Universitaria, București, 2015, p.452-453.

În acest sens, putem vorbi de o **consacrare juridică implicită a dreptului omului la locuință, ca drept fundamental al omului** (alături de dreptul omului la o alimentație sănătoasă, nutritivă și suficientă sau de dreptul fundamental al omului la a fi la adăpost de foame ori de dreptul omului la a beneficia de un mediu înconjurător curat, nepoluat). Din această perspectivă, cea a consacrării juridice implicite a acestui drept, considerăm că **el este inclus deja în conținutul juridic al marilor drepturi ale omului:**

- *Dreptul la viață* al oricărei persoane (consacrat în art. 2, alin.1/Convenția Europeană a Drepturilor Omului, adoptată la Roma în 1950 și intrată în vigoare în 1953; art. 6/ Pactul internațional privind drepturile civile și politice/1966, intrat în vigoare în 1976; art.2/Carta Drepturilor Fundamentale a UE)
- *Dreptul la integritate fizică și psihică* (art. 7 din Pactul internațional privind drepturile civile și politice/1966, intrat în vigoare în 1976; art.3/Carta Drepturilor Fundamentale a UE)
- *Demnitatea umană* (art. 1/DUDO: ”toate ființele umane se nasc libere și egale în demnitate și în drepturi”; art. 10/Pactul internațional privind drepturile civile și politice/1966, intrat în vigoare în 1976; art.1/Carta Drepturilor Fundamentale a UE)
- *Securitatea umană* (art. 3/DUDO - potrivit căruia ”orice ființă umană are dreptul la viață, la libertate și la securitatea sa”; art.5/CEDO, conform căruia «orice persoană are dreptul la libertate și la siguranță. Nimeni nu poate fi lipsit de libertatea sa...»¹²); art. 6, titlul II/Carta Drepturilor Fundamentale a UE)
- *Libertatea umană* (inclusiv libertatea financiară și materială a omului) - art. 4/ DUDO; art. 8/ Pactul internațional privind drepturile civile și politice/1966, intrat în vigoare în 1976; art.5/CEDO, în cadrul organizației Consiliului Europei)
- *Dreptul la libertate și la siguranță al oricărei persoane, în sens larg* (art.5, alin.1/ CEDO; art.9/Pactul internațional privind drepturile civile și politice/1966, intrat în vigoare în 1976; art. 6, titlul II/Carta Drepturilor Fundamentale a UE)
- *Dreptul la un nivel de viață decent* (art. 25/DUDO; art.11/Pactul internațional privind drepturile economice, sociale și culturale)¹³
- *Dreptul la proprietate* (art. 17/DUDO: ”orice persoană are dreptul la proprietate, atât singură cât și în asociere cu alții; nimeni nu va fi lipsit în mod arbitrar de proprietatea

¹² Institutul Român pentru Drepturile Omului, *Principalele instrumente internaționale privind drepturile omului în care România este parte*, vol. II, *Instrumente regionale*, București, 1997.

¹³ A se vedea și Dumitru Mazilu, *Drepturile omului. Concept, exigențe și realități contemporane*, Ed. Lumina Lex, București, 2000, pp. 105-106.

- sa -aici, echivalarea proprietate-locuință-; art.17/Carta Drepturilor Fundamentale a UE)
- *Dreptul la muncă și la odihnă, la timp liber* (art. 23 și 24/DUDO; art. 6 și art.7, în special lit.a. pct. ii (dreptul muncitorilor la o existență decentă pentru ei și pentru familiile lor) din Pactul internațional cu privire la drepturile economice, sociale și culturale; art.27-33/Carta Drepturilor Fundamentale a UE)
 - *Dreptul la respectarea vieții sale private și de familie, a domiciliului și a corespondenței sale* (direct legat de dreptul omului la a avea o locuință): art. 8, alin.1/ CEDO; art. 7/Carta Drepturilor Fundamentale a UE
 - *Principiul nediscriminării între persoane* (art. 14/CEDO; art.7/DUDO; art. 21/Carta Drepturilor Fundamentale a UE). Consacrat, de asemenea, în art. E, partea a V-a, din Carta Socială Europeană Revizuită/1997, prin care se prevede că respectarea drepturilor prevăzute în Cartă (inclusiv a drepturilor care conțin referiri la locuință sau a dreptului la locuință ca atare) să fie asigurată de statele părți fără deosebire de rasă, sex, limbă, religie, opinii politice sau orice alte opinii, de origine națională sau socială, sănătate, apartenență la o minoritate națională, naștere sau orice altă situație
 - *Dreptul la securitate socială al oricărei persoane* (art. 34/Carta Drepturilor Fundamentale a UE; art. 22/ DUDO și art. 9/Pactul privind drepturile economice, sociale și culturale/1966, coroborat cu consacrarea juridică a dreptului la securitate socială, definit pe larg în art. 12 din Carta Socială Europeană Revizuită/1997)
 - *Dreptul la sănătate și protecția sănătății* (art.35/Carta Drepturilor Fundamentale a UE; art. 25/DUDO; art.12/Pactul internațional cu privire la drepturile economice, sociale și culturale; art.35/Carta Drepturilor Fundamentale a UE)
 - *Dreptul la educație* (art. 13/Pactul internațional cu privire la drepturile economice, sociale și culturale; art.14/Carta Drepturilor Fundamentale a UE; art.26/ DUDO)
 - *Drepturile politice* (dreptul de a alege și de a fi ales în funcții și demnități publice, în procesul electoral cerându-se o dovadă a identității și a domiciliului persoanei fizice, deci, implicit, trimitând la obligația autorităților publice de a asigura locuințe sociale persoanelor în nevoie, pentru ca acestea să își poată exercita, pe cale de consecință și drepturile politice).

În al doilea rând, trebuie să amintim și **câteva prevederi explicite despre dreptul omului la locuință/adăpost, consacrate în documentele juridice internaționale și europene:**

- *Obligația statelor de a asigura accesul efectiv la locuință al persoanelor care se găsesc sau riscă să se găsească într-o situație de excludere socială sau de sărăcie și al familiei acestora, obligație corelată cu dreptul persoanei la protecție împotriva sărăciei și a excluderii sociale* (art. 30, lit.a/Carta Socială Europeană Revizuită, adoptată în 1997).
- *Dreptul familiei la protecție socială, juridică și economică* (art. 33, alin.1/Carta Drepturilor Fundamentale a UE; art.16/Carta Socială Europeană Revizuită din 1997), unde se prevede obligația statelor părți de a promova protecția economică, juridică și socială a vieții de familie, în special prin măsuri ca *încurajarea construcției de locuințe* adaptate nevoilor familiale, precum și al ajutoarelor pentru tinerele familii
- O consacrare a dreptului la locuință regăsim în Carta Socială Europeană Revizuită, care garantează drepturile la asistență socială și medicală celor fără resurse adecvate, stabilind *obligații legate de adăpost în relație cu grupuri țință* (persoane cu dizabilități, copii, tineri, muncitori migranți, persoane în vârstă, precum și drepturile la protecție socială, juridică și economică pentru familii, inclusiv obligația statului de a furniza *adăpost pentru familie* (family housing)¹⁴.
- Art. 31 din CSER consacră *dreptul la locuință*, impunând statelor părți să ia măsuri de asigurare a unui *acces la o locuință de un standard adecvat*, precum și *măsuri de prevenție și reducere a fenomenului lipsei de locuință* (a oamenilor care nu au adăpost), precum și *adoptarea de politici naționale și de măsuri de a face prețul locuințelor accesibil celor care nu au resurse adecvate*¹⁵.
- Tot art. 30/Carta Sociala Europeană Revizuită, consacrand dreptul la protecție împotriva sărăciei și excluziunii sociale, recunoaște și obligația statelor de promova *un acces efectiv la un set de servicii incluzând adăpostul*
- *Dreptul la a avea un nivel de viață decent* (coroborat cu principiul nediscriminării), privit aici ca un drept constituțional¹⁶ dar și ca un drept al omului, deoarece îl vedem consacrat în art. 25/DUDO: «*orice persoană are dreptul la un nivel de viață corespunzător asigurării sănătății sale, bunăstării proprii și a familiei, cuprinzând hrana, îmbrăcămintea, locuința, îngrijirea medicală și serviciile sociale*

¹⁴ *Housing Rights: The Duty to Ensure Housing for All*, CommDH/IssuePaper (2998)1, Strasbourg, 25 April 2008, <http://wcd.coe.int>, accesat la 12.11.2014.

¹⁵ Idem.

¹⁶ În Constituția României, art.43 este dedicat dreptului cetățenilor la un nivel de trai decent și obligației corelative a statului român de a lua măsuri de dezvoltare economică și de protecție socială de natură să asigure cetățenilor un nivel de trai decent” (alin.1). Mihai Constantinescu, Ioan Muraru, Antonie Iorgovan, *Revizuirea Constituției României*, Ed. Rosetti, București, 2003, p. 38.

necesare...»¹⁷. La fel, menționăm art. 11/Pactul internațional privind drepturile economice, sociale și culturale/1966, care consacră *dreptul oricărei persoane* la un nivel de trai suficient, pentru ea însăși și familia sa, inclusiv hrana, îmbrăcămintea și **o locuință adecvată**, precum și dreptul la o îmbunătățire continuă a condițiilor sale de existență.

- *Dreptul la locuință al oricărei persoane* (consacrare expresă, la pct. 31, partea I/ Carta Socială Europeană Revizuită/1997), corelat cu *dreptul oricărei persoane la protecție împotriva sărăciei și a excluderii sociale* (pct. 30, partea I, Carta Socială Europeană Revizuită/1997). *Dreptul la locuință* (art. 31/Carta Socială Europeană Revizuită/1997) este consacrat expres în acest document juridic regional, în care *statele părți se angajează să asigure exercitarea efectivă a acestui drept prin măsuri destinate: să asigure accesul la locuință la un nivel adecvat; să prevină și să atenueze lipsa locuințelor în vederea eliminării progresive a acestei situații; să facă accesibil costul locuinței pentru persoanele care nu dispun de resurse suficiente (deci, este precizat și conținutul juridic al dreptului persoanei la locuință, ca drept al omului, nu ca un drept politic de care ar beneficia doar persoanele cu calitatea de cetățean al statului respectiv)*¹⁸
- Carta UE a Drepturilor Fundamentale, proclamată la Nisa/2000 și intrată în vigoare în 2009, ca parte integrantă a tratatului de la Lisabona nu include un drept expres la locuință pentru cetățeanul european dar se referă expres la *un drept la asistență socială și la asistență în ceea ce privește locuința*, ”pentru a se asigura o viață demnă pentru toți cei care nu dispun de resurse suficiente” (prevedere din art. 34, alin/3, în cadrul politicii de combatere a sărăciei și excluziunii sociale în spațiul UE)
- Propunerea Parlamentului European (la nivelul UE), din 2006, privind elaborarea unei *Carte Europene pentru locuințe* care să facă din «condițiile de locuit mai sănătoase, decente și permissive» un drept fundamental pentru toți cetățenii UE¹⁹
- Directiva de gen/2004 care a introdus în cadrul UE principiul nediscriminării între sexe în ceea ce privește accesul la furnizarea de bunuri și servicii, incluzând *locuințele*²⁰

¹⁷ Institutul Român pentru Drepturile Omului, *Principalele instrumente internaționale privind drepturile omului la care România este parte*, vol. I, *Instrumente universale*, IRDO, București, 2002.

¹⁸ Adoptată la Strasbourg, în 3 mai 1996. România a semnat CSER la 15 mai 1997.

¹⁹ Adrian, Waite, *Briefing Paper, European Charter for Housing*, May 2006, http://www.awics.co.uk/documents/briefing_papers/economic_development/European_Charter_on_Housing_12-11-2006.pdf, accesat la 12 mai 2015.

- Directiva de rasă/2000 promovează, în cadrul UE, principiul egalității de tratament între persoane, indiferent de originea lor etnică sau rasială (cu excluderea însă, a cetățenilor non-UE), principiu care se referă explicit și la locuință (aplicându-se în relație cu accesul la furnizarea de bunuri și servicii, care sunt disponibile publicului, incluzând locuința)²¹.
- *Dreptul femeilor din mediul rural de a beneficia de condiții de viață convenabile, în special în ceea ce privește locuințele, condițiile sanitare, aprovizionarea cu electricitate și apă, transporturi și comunicații* (art. 14, lit.h/Convenția asupra eliminării tuturor formelor de discriminare față de femei, adoptată în 1979 și intrată în vigoare în 1981, unde acest drept intră în conținutul juridic al dreptului persoanei la un nivel de viață decent)
- *Dreptul lucrătorilor migranți și al familiilor lor la protecție și asistență* (art. 19, lit.c din Carta Socială Europeană Revizuită/1997), în cadrul obligației juridice speciale a statelor părți de a asigura exercitarea efectivă a acestui drept pe teritoriul unui alt stat parte, adică obligația statelor părți de a garanta un tratament nu mai puțin favorabil decât cel acordat cetățenilor lor și în ceea ce privește **locuința**, lucrătorilor care se găsesc în mod legal pe teritoriul lor, în măsura în care aceste chestiuni sunt reglementate prin legislație sau prin alte prevederi sau sunt supuse controlului autorităților administrative.
- *Dreptul persoanelor vârstnice la protecție socială* (art.23, lit.a/Carta Socială Europeană Revizuită/1997), privind obligația statelor părți de a asigura exercitarea efectivă a acestui drept, inclusiv prin punerea la dispoziție a **unor locuințe** corespunzătoare nevoilor și stării de sănătate a persoanelor vârstnice sau prin *acordarea de sprijin adecvat în vederea amenajării locuinței* pentru această categorie de persoane
- Comentariul General nr.4 asupra «**Dreptului la o locuință adecvată**», al ONU, în care se introduce **un minimum set de garanții juridice internaționale** (securitatea juridică a posesiei de locuință, disponibilitatea serviciilor, materialelor și infrastructurilor, o locuință accesibilă, un adăpost locuibil, o locuință plasată într-o locație potrivită, o locuință construită și plasată într-un mediu adecvat cultural).
- Comentariul General nr.7 ONU la «**Drepturile la Locuință adecvată -evacuările forțate**» (unde se introduce *interdicția de evacuare forțată care ar duce la o situație*

²⁰ Council Directive 2004-113-EC of 13 December 2004, implementing the principle of equal treatment between men and women in the access to and supply of goods and services, <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:32004L0113&from=en> , accesat la 12 mai 2015

²¹ Council Directive [2000/43/EC](http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=URISERV:133114&from=EN) of 29 June 2000 , Equal treatment irrespective of racial or ethnic origin, <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=URISERV:133114&from=EN>, accesat la data de 12 mai 2015.

de rămânere fără adăpost sau de vulnerabilitate ale altor drepturi ale omului, pentru persoanele în cauză)

- Strategia Globală ONU pentru Adăpost pentru anul 2000²²
- Principiile Limburg/1986 și Principiile directoare de la Maastricht/1997 care efectuează *o asimilare între drepturile la locuință și drepturile economice, sociale, prevăzând, totodată, și formele de încălcare de către state a acestor drepturi.*
- Conferința Mondială asupra drepturilor omului/1993, unde s-a adoptat Declarația de la Viena²³, unde s-au recunoscut (pentru generațiile I și II de drepturi ale omului, *drepturile la locuință fiind asimilate cu generația a II-a de drepturi ale omului*) caracterele juridice de «universalitate, indivizibilitate, interdependență și interrelaționare» dintre cele două categorii de drepturi ale omului, consacându-se deci, *aceleși nivel de protecție juridică pentru drepturile la locuință ca și dreptul la proprietate sau dreptul la vot.*
- *Dreptul refugiaților la locuință* (art.21, capitolul IV –Bunăstarea, din Convenția privind statutul refugiaților /1951, în vigoare în 1954). În temeiul acestui drept, statele părți la Convenție se obligă să acorde refugiaților care își au reședința legală pe teritoriul lor, un tratament cât mai favorabil posibil: în orice caz, acest tratament nu va fi mai puțin favorabil decât cel acordat, în aceleași împrejurări, străinilor, în general
- *Dreptul la locuință* (art. 5, lit.e /Convenția internațională privind eliminarea tuturor formelor de discriminare rasială adoptată în 1965 și intrată în vigoare în 1969, unde *dreptul în cauză este trecut la categoria drepturilor economice, sociale și culturale*, în mod distinct de categoria drepturilor politice și de cea a drepturilor civile. Dreptul la locuință apare alături de dreptul la muncă, de dreptul la a înființa sindicate și de a se afilia unor sindicate, de dreptul la sănătate, la îngrijire medicală, la securitate socială și la servicii sociale, de dreptul la educație și la pregătire profesională, de dreptul la a lua parte, în condiții de egalitate, la activități culturale.

²² A/ RES/48/178, 86th Plenary Meeting, 21 December 1993, Global Strategy for Shelter to the Year 2000, <http://www.un.org/documents/ga/res/48/a48r178.htm>, accesat la 12 mai 2015.

²³ World Conference on Human Rights, 14-25 June 1993, Vienna, Austria, <http://www.ohchr.org/EN/ABOUTUS/Pages/ViennaWC.aspx>, accesat la 12 mai 2015.

3. Conceptele de ”dezvoltare durabilă”, de ”dezvoltare umană” și extinderea drepturilor omului către generația a IV-a

Pe plan european (sub egida organizației Consiliului Europei)²⁴, s-a stabilit, în ceea ce privește dreptul (sau drepturile, dacă avem în vedere întreg setul de drepturi conținute de *conceptul juridic de “housing”*) la locuință și conexiunea sa cu principiul non-discriminării (aplicabil, în cadrul implementării politicilor naționale privind îmbunătățirea de către statele membre a situațiilor referitoare la adăpost, persoanelor de sub jurisdicția lor), o legătură cu sintagma ”dezvoltare umană”, în cadrul căreia o dimensiune importantă este cea a grupurilor-țintă²⁵.

Din perspectiva dreptului la adăpost, *aceste grupuri-țintă* sunt menționate în Recomandarea sus-citată (grupuri de persoane aparținând etniei rome, nomazi, victime ale violenței domestice, persoane cu dizabilități, refugiați, migranți, persoane strămutate la nivelul teritoriului național, persoane fără asigurare, anumite minorități naționale și alte grupuri discriminate, ca și persoanele-forță de muncă ieftină).

La această Recomandare mai trebuie să menționăm și documentul intitulat « *Housing Rights: The Duty to Ensure Housing for All*²⁶ », emis în urma semniarului de experți organizat la Budapesta, în 24-25 septembrie 2007 cu titlul «Housing rights: positive duties and enforceable rights», sub egida organizației Consiliului Europei. Acest document recunoaște “*importanța crescândă*” a setului de drepturi la adăpost, exprimând o poziție de încredere în acțiunile, măsurile și politicile statelor membre ale organizației Consiliului Europei de a promova egalitatea și non-discriminarea în sistemele de oferire a locuințelor sociale, pe piața locuințelor. Se insistă, totodată, pe provocarea de a face aceste drepturi, ce își au originea în dreptul internațional, să devină eficiente pentru persoanele de la nivel local, aflate în «nevoia de a avea adăpost».

Documentul sus-citat are o importanță directă pentru demonstrarea legăturilor dintre conceptele de ”securitate umană”, ”dezvoltare durabilă”, ”dezvoltare umană” și dreptul persoanei la a avea un adăpost. Astfel, *se recunoaște situația generală de pe plan european* în care statele, în virtutea unei linii politice excesiv de liberale, s-au retras din sprijinul oferit în acordarea de locuințe categoriilor sărace sau în nevoie de locuințe, lăsând aceste segmente de piață sub acțiunea liberă a corporațiilor și asumându-și, mai mult, un rol de susținători ai piețelor de locuințe²⁷. Or, se consideră în raport, *statele din Europa (și vorbim aici inclusiv de state din Nordul dezvoltat) trebuie să își exercite*

²⁴ Commissioner for Human Rights, Council of Europe, CommDH (2009)5, Strasbourg , 30 June 2009, *Recommendation of the Commissioner for Human Rights on the Implementation of the Right to Housing*

²⁵ Marie Claude Smouts, Dario Battistella, Pascal Vennesson, *Dictionnaire des relations internationales*, Dalloz, Paris, 2006, p. 125.

²⁶ Strasbourg, 25 aprilie 2008, CommDH/IssuePaper (2008)1, <https://wcd.coe.int>, Commissioner For Human Rights, Council of Europe, accesat la data de 12.11.2014.

²⁷ Idem.

*obligația lor de a oferi securitate cetățenilor lor și un nivel de trai decent, care include și dreptul la o locuință decentă, adecvată, care să poată fi achiziționată de pe piață la un preț accesibil*²⁸. Statele europene, se arată în document, au părăsit rolul lor de a fi furnizori pe scară largă de locuințe pentru categoriile în nevoie sau păturile sărace ale societății, preferând să lase loc liber corporațiilor și să își asume un rol de susținători ai piețelor de locuințe care «se află într-un constant stadiu de dezechilibru, necesitând ajutorul statelor»²⁹. În acest fel, *Europa se confruntă cu un fenomen în creștere al persoanelor aflate în nevoie de locuințe* deoarece acestea nu mai sunt sprijinite prin politici sociale de către state și nu mai au acces real la achiziționarea de locuințe în cadrul politicilor și programelor dezvoltate de state în mod tradițional.

De asemenea, un al doilea fenomen îngrijorător care se constată în Europa, cel puțin, este *cel al discriminării reale cu care se confruntă persoanele care se află în situații de a avea nevoie de locuință* (de exemplu, persoanelor sărace fiindu-le de multe ori, în mod real, la nivelul implementării politicilor sociale, refuzat accesul la o locuință și drepturile legate de locuință, din motivul că ar trăi în zonele sărace -ghetourile metropolei-), realizându-se astfel, în practică, *o segregare între diferite grupuri sociale*, ce trebuie combătută, între altele, se propune în document, prin conceptul de *”mix social”* (ca o politică de a reduce ghetoizarea populației sărace și de a oferi acestor grupuri vulnerabile social, beneficiul real al dreptului la locuință)³⁰.

Un alt fenomen îngrijorător în Europa sec. XXI, observat de FEANTSA (Federation of European Homeless Organisations) este și cel al *creșterii numărului persoanelor fără adăpost*. Este vorba de conturarea unei categorii de populație foarte săracă, acestea fiind, sub teribila presiune a piețelor de locuințe, *”împinse către situații de excludere socială și, în anumite cazuri, către situații de urgență extremă, în care persoanele în cauză se găsesc fără resurse, reduse la a dormi în stradă”*, se arată în raportul redactat de această Federație³¹.

De asemenea, mai trebuie menționată și *legătura (complexă, deoarece dezvoltă atât aspecte pozitive cât și aspecte negative) dintre organizarea de către orașe a unor mega-evenimente (Jocurile Olimpice, Campionate Mondiale de Fotbal etc.) și respectarea drepturilor legate de locuință*, relație analizată în Raportul Raportorului Special pentru o locuire adecvată ca un component al dreptului la un nivel adecvat de viață și al dreptului la non-discriminare³². Dacă printre aspectele pozitive se pot menționa: modernizarea infrastructurii orașelor, promovarea unei noi imagini a orașului, prin construirea unor clădiri inovative, curățarea ariilor contaminate sau cu deșeuri ale

²⁸ Ibidem.

²⁹ Ibidem.

³⁰ Ibidem.

³¹ Ibidem.

³² A/HRC/13/20, 18 December 2009, UNGA, Human Rights Council.

orașelor, îmbunătățiri legate de calitatea mediului natural din orașe, dezvoltarea unor facilități de igienizare și management al deșeurilor, construcția de noi adăposturi, există și o parte negativă care afectează beneficiul drepturilor la adăpost al persoanelor locuind asemenea orașe. Astfel, s-au constatat practici de violări extensive ale drepturilor omului, în particular a dreptului la o locuință adecvată, plângeri de evacuări forțate în masă (aspect interzis de dreptul internațional), deplasări de persoane pentru reînnoirea urbanistică a orașului și modernizarea infrastructurii, criminalizarea și marginalizarea unor categorii de persoane aflate în situații vulnerabile sau dezavantajoase³³ (tineri, persoane în vârstă, persoane cu dizabilități, femei cu copii, minorități etnice, muncitori migranți etc.)³⁴.

Într-un raport asupra dezvoltării umane, redactat sub egida PNUD, se arată că, printre libertățile fundamentale ale omului se numără și ”*libertatea față de starea de a fi în nevoie, adică beneficiul unui standard decent de viață*” (freedom from want -to enjoy a decent standard of living). În acest sens, se analizează pe larg în raport legătura dintre sărăcie la nivel de individ (unde trebuie să se țină seama și de posesia unei locuințe, de accesul la locuință al indivizilor) și sub-dezvoltare economică la nivel de țară, arătându-se că, pe glob, aprox. 1,2 miliarde de oameni trăiesc în starea de sărăcie acută, cu mai puțin de un dolar pe zi (1993 PPP US\$)³⁵. În raport se recunoaște expres că una din problemele ce creează starea de sărăcie este lipsa locuințelor (mai mult de 1 miliard de oameni, după estimările PNUD, trăiesc în locuințe inadecvate și aproape 100 milioane sunt estimați la nivel global a fi persoane fără adăpost, chiar statele dezvoltate confruntându-se cu acest fenomen -în SUA fiind aprox. de 750.000 de persoane fără adăpost/pe noapte-).

4. Alte consacări juridice regionale și internaționale ale housing-ului

Referiri explicite la housing și la dreptul ființei umane la locuință, legat de dreptul omului la un nivel de viață decent, ca un drept fundamental al omului, găsim și în unele documente internaționale recente, adoptate sub egida ONU, de pildă:

- *Declarația Mileniului* adoptată în 13 sept. 2000 de AG. ONU, deși nu tratează cauzele structurale ale sărăciei în lume³⁶, fixează două Obiective ale Mileniului, caracterizate

³³ Despre marginalizarea tinerilor, a se vedea Ion Diaconu, *Drepturile omului*, IRDO, București, 1993, pp.80-81.

³⁴ A/HRC/13/20, 18 decembrie 2009, UNGA, Human Rights Council

³⁵ PNUD, *Human Development Report 2000, Human rights and human development- for freedom and solidarity*, UNDP, NY, Oxford, Oxford University Press, 2000, hdr.undp.org, accesat la data de 15.05.2015

³⁶ Și alți autori din doctrina de drept internațional au remarcat discrepanțele economice și de dezvoltare majore dintre Nord și Sud, ce conturează o lume a inegalităților, marcată de o creștere a stării de sub-dezvoltare pentru țările din lumea a treia, fenomen complex, datorită interacțiunii dintre diferite forțe economice. A se vedea Mohammed Bedjaoui, *Pour un nouvel ordre économique international. Nouveaux défis au droit international*, UNESCO, PUF, Paris, 1978, pp. 26-27.

drept timide în doctrină³⁷ (îmbunătățirea considerabilă a condițiilor de trai până în 2020 a cel puțin 100 milioane locuitori în cartiere sărace și reducerea cu jumătate a proporției de persoane care nu au acces la apă potabilă, până în 2015). Aceste două obiective nu s-au realizat (inclusiv obiectivul de a crește finanțarea pentru construirea de noi case pentru cei mai săraci locuitori) deoarece nu au fost luate, în opinia doctrinei, în considerare cele mai adânci cauze ale non-accesului la locuință în lume.³⁸ Printre aceste cauze, identificate apoi de organismele abilitate ONU, se numără: speculațiile cu pământ și proprietăți, expropriările și evacuările forțate, exodul rural către orașe și creșterea numărului de periferii/cartiere sărace, discriminarea împotriva grupurilor vulnerabile (persoane cu dizabilități, femei, copii, refugiați, persoane vârstnice, migranți, minorități etnice), privatizarea diferitelor servicii publice³⁹.

- *Agenda 21*, adoptată la Conferința ONU pentru Mediu și Dezvoltare/1992, unde se vorbește de dreptul la o locuință adecvată ca un drept fundamental al omului, declarând că oamenii trebuie să fie protejați prin lege împotriva evacuărilor nedrepte din casele sau de pe pământul lor.

- *The Habitat Agenda* (Declarația de la Istanbul privind Așezările Umane), Conferința ONU privind Așezările Umane (Habitat II) de la Istanbul, din 3-8 iunie 1996⁴⁰

- *Documentul Istanbul+5*, adoptat la Sesiunea Specială a Adunării Generale ONU pentru o privire de ansamblu și evaluare a implementării Agendei Habitat (The United Nation Special Session of the General Assembly for an Overall Review and Appraisal of the Implementation of the Habitat Agenda), de la New York, din 6-8 iunie 2001⁴¹.

- *Carta Africană a Drepturilor Oamenilor și Popoarelor*⁴², deși nu recunoaște explicit un drept la locuință adecvată ci alte drepturi (dreptul la sănătate, dreptul popoarelor la un mediu general satisfăcător pentru dezvoltarea lor)⁴³, se consideră în doctrină⁴⁴ că poate fi interpretat ca asigurând *protecție implicită dreptului la locuință*, devreme ce, în art. 60, se adresează statelor africane care au acceptat Pactul din 1966 privind drepturile economice, sociale și culturale și alte documente internaționale și care au recunoscut dreptul la locuință în cadrul acestor documente internaționale, să îl respecte și să îl realizeze efectiv. Astfel, statele africane care sunt părți la Pactul din 1966 și la Carta Africană au

³⁷ Christophe Golay, Melik Ozden, *The Right to Housing. A Fundamental Right Affirmed by the UN and Recognized in Regional Treaties and Numerous National Constitutions*, www.cetim.ch/en/publications_logement.php, accesat la data de 11 dec. 2014.

³⁸ Idem.

³⁹ Annual Reports on Human Rights of the United Nations Special Rapporteur on the Right to Adequate Housing to the Commission on Human Rights (2001-2005), and to the Human Rights Council (since 2006).

⁴⁰ <http://www.un.org/ga/Istanbul+5/statereport1.htm>, accesat la data de 31 martie 2015.

⁴¹ <http://www.un.org/ga/Istanbul+5>, accesat la 12 mai 2015.

⁴² Adoptată la Nairobi, în 27 iunie 1981 și intrată în vigoare în 21 octombrie 1986.

⁴³ În art. 16, art. 24.

⁴⁴ Christophe Golay, Melik Ozden, *The Right to Housing. A Fundamental Right Affirmed by the UN and Recognized in Regional Treaties and Numerous National Constitutions*, www.cetim.ch/en/publications_logement.php, accesat la data de 11 dec. 2014

obligația să asigure implementarea efectivă a măsurilor de realizare a beneficiului dreptului la o locuință adecvată pentru popoarele lor.

- *Protocolul de la San Salvador/1988, care completează Convenția Americană de Drepturi ale Omului/1969*, acordă o protecție limitată dreptului la locuință, recunoscându-l indirect, prin consacarea dreptului tuturor persoanelor de a trăi într-un mediu sănătos și de a beneficia de servicii publice de bază (art. 11)

-Rezoluția 24/14:”*Inputs for and support to the preparatory process of the third United Nations conference on housing and sustainable urban development*” (Habitat III), UN Habitat, Governing Council of the UN Human Settlements Programme, Nairobi, 15-19 April 2013⁴⁵ unde sunt expuse o serie de invitații, recomandări și propuneri adresate statelor membre în vederea pregătirii celei de-a treia conferințe privind dreptul la locuință și dezvoltarea urbană durabilă (Habitat III).

În Habitat II (The Habitat Agenda), Declarația de la Istanbul privind Așezările Umane/1996, este în mod explicit prevăzut ”obiectivul universal de a asigura un adăpost adecvat pentru toți”, la care se adaugă și *obiectivul de a ”face așezările umane mai sigure, mai sănătoase, mai locuibile, echitabile, durabile și productive”* (alin.1). Obligația statelor prezente la conferință și semnatare ale acestei Declarații se convertește deci, într-un drept specific recunoscut ființei umane în raport cu condiția sa urbană (de ”trăitor în așezări urbane”). *Nu trebuie însă a se realiza o discriminare, în interiorul sferei de cuprindere a protecției juridice a dreptului omului la a avea locuință, între o condiție urbană și una rurală a omului, considerând că acest drept ar fi operabil doar în primul caz.* Dimpotrivă, analizând cuprinsul Declarației de la Istanbul/1996, observăm că este consacrat dreptul omului la a avea un adăpost, indiferent dacă este vorba de așezări umane urbane sau rurale. Declarația operează cu terminologia juridică generală de ”condiții de adăpost”; ”așezări umane” și, în alte părți (alin.5, de exemplu) folosește explicit noțiunile de metropole, orașe și sate, demonstrându-se că *dreptul omului la a avea un adăpost trebuie asigurat de către state, în esența și în exercițiul său, atât oamenilor din așezările urbane cât și celor din așezările rurale.*

În al doilea rând, trebuie să observăm, cu privire la acest drept din generația a IV-a, că este vorba de un *drept cu o sferă de cuprindere universală* (anume, se referă la *așezările umane în general*, adică la toate metropolele, orașele, satele de pe glob, în funcție de care statele participante la conferință și semnatare ale Declarației se angajează să îndeplinească un anumit set de obiective specifice). Deși *o atenție specială se acordă asigurării beneficiului dreptului omului la a avea un adăpost în țările în curs de dezvoltare și sub-dezvoltate*, Declarația are în vedere și țările industrializate sau dezvoltate din Nordul bogat, unde acest drept al omului nu este asigurat în totalitate (datorită discrepanțelor dintre cartierele bogate și cele sărace din interiorul marilor

⁴⁵ unhabitat.org , accesat la data de 31 martie 2015

orașe sau al discrepanțelor dintre așezările urbane și cele rurale din aceste zone, în funcție de specificul zonei).

Dreptul omului la a avea un adăpost este deci, *un drept universal*, ca sferă de cuprindere (atât a *subiectelor* la care se referă, cât și a *statelor* care se obligă să îl asigure ființelor umane).

Alin. 3 afirmă expres angajamentul statelor participante la Declarația de la Istanbul/1996 de a asigura ”standarde mai bune de viață într-o libertate mai mare *pentru toată umanitatea*”, cât și angajamentul de ”a asigura adăpost adecvat *pentru toți*”, combinat cu obiectivul general de ”a îmbunătăți calitatea vieții în cadrul așezărilor umane” și cu ”combaterea deteriorării condițiilor care, mai ales în cazul țărilor în curs de dezvoltare, au dus la crize de proporții”.

Se recunoaște totodată, în cuprinsul Declarației (alin.5), *dimensiunea globală* a provocării specifice a ”așezărilor umane”. De aici, statele participante, conștiente de *legătura intrinsecă între globalizare și urbanizare* își iau angajamentul ”să intensifice eforturile și cooperarea spre a *îmbunătăți condițiile de viață* în metropole, orașe, satele din lumea întreagă, în particular în țările în curs de dezvoltare, unde situația este în mod special gravă și în țările cu economii în tranziție”.

În viziunea Declarației de la Istanbul/1996⁴⁶, ”dezvoltarea urbană și rurală sunt interdependente”, statele asumându-și obiectivul de ”a extinde infrastructura adecvată, serviciile publice, oportunitățile de ocupare a locurilor de muncă spre zonele rurale, pentru a minimiza migrația dintre rural spre urban” și ”de a dezvolta o rețea integrată de așezări umane”, în care orașele mici și medii să aibă o importanță specială.

Dreptul omului la locuință este apoi conectat, în viziunea Declarației de la Istanbul/1996, cu un alt drept special, privind *grupurile țintă* (concept introdus de PNUD, în raport cu un alt concept inovator în doctrina privind dezvoltarea, anume cu dezvoltarea umană și dezvoltarea durabilă)⁴⁷. Este vorba de *dreptul femeilor, copiilor și tinerilor de a avea condiții de viață sigure, sănătoase și stabile (ne-poluante și ne-poluante)*. Aceste drepturi sunt legate, la rândul lor, de *dreptul ființelor umane și al popoarelor la dezvoltare* (un drept din generația a III-a de drepturi ale omului, așa-numitele ”drepturi de solidaritate”). Astfel, statele participante la conferința Habitat II își asumă angajamentul de a ”eradică sărăcia și discriminarea, de a promova și proteja toate drepturile omului și libertățile fundamentale pentru toți, de a lua măsuri pentru satisfacerea nevoilor fundamentale precum educația, nutriția, serviciile de sănătate vitale și în special, adăpost adecvat pentru toți”. Aici, dreptul omului la a avea un adăpost este completat cu dreptul omului la a avea un adăpost adecvat, care prezintă, la rândul său, o trimitere juridică directă spre dreptul omului la a avea un nivel de trai decent (la standardele nivelului de viață specific sec. XXI, am spune noi).

Se recunoaște totodată, dreptul omului la un adăpost adecvat, așa cum este el consacrat în documentele internaționale (alin.8), precizându-se, din perspectiva principiului non-

⁴⁶ www.un.org/ga/Istanbul+5/declaration.htm, accesat la 31 martie 2015.

⁴⁷ Marie Clude Smouts *et alii*, op. cit., p. 125, 126.

discriminării, că statele se angajează la asigurarea acestui drept *pentru toți* (adică, pentru ființele umane, fără discriminare: ”asigurarea accesului egal la adăpost accesibil, adecvat pentru toate persoanele și familiile lor” (alin.8). *Legătura dintre principiul non-discriminării și caracterul universal al acestui drept* (angajamentul statelor participante de a îl recunoaște la nivel global, pentru toți, nu doar pentru cetățenii lor), transformă, în opinia noastră, acest drept într-un drept fundamental al omului, care iese din conținutul dreptului omului la un nivel de trai decent (ca drept derivat), afirmându-și o existență juridică de sine stătătoare, alături de dreptul omului la apă, la hrană, la viață, la demnitate și libertate (fără să negăm aici caracterele de interdependență și egalitate între toate drepturile omului).

Totodată, în alin.12/Declarația de la Istanbul/1996, se conectează dreptul omului la a avea un adăpost *cu un alt drept din generația a IV-a* (din tematica ”business and human rights”, anume cu dreptul omului de a avea protecție în fața deciziilor și acțiunilor corporațiilor sau, în altă denumire, cu ”*dimensiunea socială și ecologică responsabilă a investițiilor corporatiste*”⁴⁸), în cadrul conturării dimensiunii generale a Conferinței Habitat II (anume, ”deschiderea unei ere de solidaritate”, care marchează consolidarea generației a III-a de drepturi ale omului și evoluția spre generația a IV-a de drepturi ale omului, unde o parte a doctrinei încadrează și housing-ul).

Obiectivele de eradicare a sărăciei, de schimbare a tiparelor de consum și producție și protecția resurselor naturale apar și în cuprinsul Declarației de la Johannesburg privind dezvoltarea durabilă (Summitul Mondial privind Dezvoltarea Durabilă, din Africa de Sud, 2-4 sept. 2002). Or, eradicarea sărăciei, în sec. XXI, prezintă o legătură directă cu obiective precum ridicarea standardului de viață în marile orașe, cu relația dintre pauperitate, globalizare și urbanizare, precum și cu fenomenul migrației masive din zonele rurale spre zonele urbane, în căutarea unor condiții mai ridicate de viață. În alin.18 din Declarația de la Johannesburg/2002 este nominalizat expres ”*adăpostul adecvat*”, ca fiind una dintre nevoile umane fundamentale, alături de apa curată, condițiile de igienă, energie, serviciile de sănătate, securitatea alimentară și protecția biodiversității. Toate aceste nevoi fundamentale ale omului sunt cuprinse, în viziunea Declarației, în sfera juridică a termenului de ”*demnitate umană*”, concept juridic caracterizat prin *indivizibilitate între toate aceste nevoi umane fundamentale*.

5. Câteva consacărți constituționale ale dreptului la locuință

Constituțiile a numeroase țări de pe mapamond consacră *explicit sau în cadrul consacării juridice a dreptului la un standard de viață decent*, setul de drepturi legate de locuință (housing rights)⁴⁹. Astfel, de exemplu, cităm:

⁴⁸ Irina Moroianu Zlătescu, *Human Rights...*, op. cit., p. 452-455.

⁴⁹ A se vedea pe larg, Christophe Golay, Melik Ozden, *The Right to Housing. A Fundamental Right Affirmed by the UN and Recognized in Regional Treaties and Numerous National Constitutions*, www.cetim.ch/en/publications_logement.php, accesat la data de 11 dec. 2014.

-art. 57/Constituția Turciei, unde se stabilește ”obligația statului de a lua măsuri spre a veni în întâmpinarea *nevoii de locuințe*, în cadrul unui plan care să țină seama de caracteristicile orașelor și de condițiile de mediu și care să susțină proiectele legate de locuință ale comunității”.

-Art. 82/Constituția Venezuelei, prin care se recunoaște ”dreptul fiecărei persoane la a avea o *locuință* care să fie potrivită, confortabilă, curată, dotată cu servicii esențiale și capabilă să protejeze într-o manieră umană o familie, cât și relațiile de vecinătate și de comunitate. Realizarea progresivă a acestui drept va fi o responsabilitate împărțită între cetățeni și guvern. Se acordă de către guvern, în privința acestui drept, prioritate familiilor precum și garanția celor care au mijloace reduse, în special, de a accede la programe sociale, de a lua credite pentru construcții, achiziția sau lărgirea adăposturilor lor”.

-art.78/Constituția Sloveniei, prin care statul ”își asumă expres obligația de a crea condițiile necesare care să permită fiecărui cetățean să *obțină o locuință potrivită*” (*a proper housing*).

-art. 47/Constituția Spaniei, în care se consacră ”dreptul tuturor spaniolilor de a beneficia de o casă adecvată și decentă”. Se prevede că autoritățile ”vor promova condițiile necesare și vor stabili norme pentru a face acest drept efectiv, reglementând utilizarea pământului în acord cu interesul general pentru a preveni speculațiile”.

-art. 27, alin.2/Constituția Sri Lanka din 1977, care prevede că ”unul din obiectivele statului este de a include realizarea pentru cetățeni a unui standard adecvat de viață pentru ei și familiile lor, incluzând dreptul la alimentație adecvată, la haine și *la locuință*, continua îmbunătățire a condițiilor de viață și beneficiul deplin al timpului liber și al oportunităților social-culturale”.

- art. 38 /Constituția Pakistanului, unde se prevede explicit că ”statul va furniza satisfacerea nevoilor de bază pentru viață, precum alimentația, îmbrăcămintea, *locuința*, educația și îngrijirea medicală pentru toți cetățenii, indiferent de sex, castă, crez, rasă, când aceștia se confruntă permanent sau temporar cu situația de a nu putea să își câștige propria existență datorită infirmității, bolii sau lipsei unui loc de muncă”.

-art. 113/Constituția Panama, în care ”statul se obligă să asigure o *politică națională de locuințe*, cu scopul de a asigura beneficiul acestui drept (*legat de accesul la locuință*) *întregii populații, în special grupurilor cu venituri reduse*”.

- art. 17/Constituția Mexicului, unde se prevede că ”fiecare familie are dreptul de a beneficia de o *locuință decentă și adecvată*” (decent and proper housing). ”Legea va stabili instrumentele și suportul necesar pentru a atinge acest scop”.

-art.43/Constituția Iranului prevede ”în cadrul obiectivului de a atinge independența economică a societății, dezrădăcinând sărăcia și privațiunile și îndeplinind nevoile umane în procesul de

dezvoltare, în același timp cu păstrarea libertății umane, că economia este bazată pe: furnizarea de necesități de bază pentru toți cetățenii, *locuință*, mâncare, igienă, tratament medical, educație și facilitățile necesare pentru stabilirea unei familii”.

- art. 39/Constituția Indiei angajează ”statul să promoveze, să susțină și să reglementeze crearea de sisteme și mecanisme pentru utilizarea resurselor externe și interne a fi folosite pentru rezolvarea *problemei locuințelor*”.

- art.21,alin.4/Constituția Greciei prevede că ”*furnizarea de case* către cei care nu au casă sau trăiesc în condiții inadecvate pentru locuit vor face obiectul unei protecții speciale a statului”.

-art. 65/Constituția Costa Rica angajează statul ”să promoveze *construirea de case low-cost și să creeze o casă de țară/ fermă de familie pentru muncitori (a family homestead for workers)*”

- art.9 /Constituția Bahrainului prevede că ”statul se angajează să facă tot posibilul să furnizeze *locuințe* pentru cei cu venituri reduse”

-art. 23/Constituția Belgiei prevede că ”fiecare are dreptul de a se bucura de *o viață în conformitate cu demnitatea umană*”. Între drepturile economice, sociale și culturale asumate pe plan internațional și care trebuie transpuse în ordinea juridică națională *este inclus și dreptul la o locuință adecvată*.

În ceea ce privește Constituția României, nu s-a procedat deocamdată la o înscrisiere expresă a dreptului persoanei la locuință în textul constituțional. Totuși, considerăm că putem vorbi de o consacrare implicită a acestui drept (deși, în viitor, este de dorit să se realizeze o consacrare expresă, într-un articol distinct, a drepturilor legate de locuință), prin intermediul unor prevederi din text: caracterul de *stat social* al statului român (art. 1, alin.3); art.11 și art. 20 - interpretarea Constituției (în privința drepturilor și libertăților cetățenilor) *prin prisma DUDO, a pactelor și celorlalte tratate la care România este parte* (deci, implicit, a tratatelor și pactelor care prevăd de o manieră expresă dreptul la locuință și obligația corelativă a statelor părți de a asigura beneficiul real, prin măsuri și politici naționale, a acestui drept); *caracterul prioritar al normei internaționale de drept în materia drepturilor omului în raport cu legile interne* (deci, aplicarea *obligatorie și prioritare* a prevederilor din pacte și convenții ori din tratatele internaționale referitoare la drepturile omului⁵⁰ –ce conțin și prevederi referitoare la recunoașterea dreptului la locuință- în raport cu legea internă, cu excepția cazului în care legea română conține prevederi *mai favorabile* în raport cu norma internațională de drept).

De asemenea, dreptul la locuință mai este consacrat *de o manieră implicită și prin intermediul altor drepturi ale omului prevăzute expres în Constituția României*: dreptul la viață, dreptul la integritate fizică și psihică al persoanei (art. 22), inviolabilitatea libertății individuale și a siguranței persoanei (art. 23, alin.1), dreptul fiecărui cetățean de a își stabili domiciliul ori

⁵⁰ Prevedere remarcată ca fiind ”deosebit de semnificativă pentru procesul edificării statului de drept”. A se vedea Adrian Năstase, *Drepturile omului- religie a sfârșitului de secol*, IRDO, București, 1992, p. 123.

reședința în orice localitate din țară (art. 25, alin.2), dreptul la respectarea vieții intime, familiale și private a individului și obligația autorității publice de a oferi protecție în acest sens; inviolabilitatea domiciliului și a reședinței persoanei (art.27), dreptul la învățătură (art. 32), dreptul la ocrotirea sănătății (art. 33), dreptul la vot (art.34), dreptul de a fi ales în funcții sau demnități publice (art. 35), dreptul de a fi ales în Parlamentul European (art. 35), dreptul la muncă (art. 38), dreptul la proprietate privată (art. 41), dreptul la un nivel de trai decent (art. 43).

Acest articol 43/Constituția României nu consacră în mod expres dreptul la locuință, deși, în alin.2 prevede o serie de drepturi cuprinse în conținutul juridic al dreptului la un nivel de trai decent (dreptul la pensie, dreptul la concediu de maternitate plătit, dreptul la asistență medicală în unitățile sanitare de stat, dreptul la ajutor de șomaj și la alte forme de asigurări sociale publice sau private prevăzute de lege, dreptul la măsuri de asistență socială, potrivit legii). Aceste drepturi, derivate din dreptul general al persoanei la un nivel de viață decent, se leagă și presupun dreptul la locuință. De asemenea, dreptul la locuință însuși este un drept ce se conectează de dreptul la un nivel de trai decent (iar, după o parte a doctrinei, face parte din conținutul juridic al dreptului la un nivel de trai decent).

În alin.1, art. 43/Constituție este înscrisă expres obligația statului de a lua măsuri de dezvoltare economică și de protecție socială, de natură să asigure cetățenilor un nivel de trai decent (măsuri în cadrul cărora, de o manieră implicită, sunt incluse și cele de asigurare a locuințelor pentru categorii defavorizate, pentru tineri, persoane în vârstă, familii monoparentale compuse din femei cu copii, persoane din anumite etnii, muncitori migranți, șomeri, tineri sau alte grupuri defavorizate). Art.43 se coroborează, din acest punct de vedere, cu obligația statului român de a asigura tinerilor și persoanelor cu handicap un regim special de protecție și de asistență în realizarea drepturilor lor (deci, și dreptul la locuință), în virtutea art. 45, alin.1/Constituție și a art. 46 (protecția specială a persoanelor cu handicap). În virtutea acestui articol, se prevede în textul constituțional *obligația specială a statului român de a asigura cu privire la această categorie de persoane ”o politică națională de egalitate a șanselor, de prevenire și tratament a handicapului, în vederea participării efective a persoanelor cu handicap în viața comunității”*, deci, *inclusiv o politică națională cu privire la locuințe* asigurate acestei categorii de persoane.

Statul român, în virtutea art. 11 din Constituție, își asumă obligația expresă de a îndeplini întocmai și cu bună-credință obligațiile ce îi revin din tratatele la care face parte (alin.1), deci și prevederile din aceste pacte, convenții, tratate internaționale *referitoare expres sau indirect la dreptul la locuință*, așa cum le-am arătat la începutul lucrării noastre. Mai mult, odată ratificate de statul român, *tratatele fac parte din dreptul intern* (alin.2). Prin urmare, dreptul la locuință, deși nu apare direct într-un articol distinct din Constituție, reprezintă un drept individual *ce își are consacrarea direct în dreptul internațional* (prin tratatele ratificate în materia drepturilor omului de România) dar care trebuie respectat și recunoscut de statul român și prin intermediul drepturilor omului înscrise expres în Constituție și al articolelor menționate mai sus.

6. În loc de concluzii

Putem concluziona prin a afirma că dreptul la locuință, ca drept de sine stătător, este un drept *recunoscut deja persoanei*, pe plan internațional și regional european, fiind un drept al omului *apropiat de drepturile economice și sociale (în alte opinii, chiar asimilat acestei categorii)*.

Acest drept (pe care noi îl considerăm ca fiind un drept distinct, de sine stătător, datorită dezvoltării continue a legislației, doctrinei și jurisprudenței legate de acesta, un drept din generația a IV-a de drepturi ale omului) trebuie însă tratat în *relație de interdependență cu drepturi fundamentale ale omului* precum dreptul la viață, dreptul la sănătate, demnitatea, securitatea și libertatea ființei umane, dreptul la securitate socială și alte drepturi ale omului consacrate în ordinea juridică internațională contemporană.

Pe această cale, recomandăm ca statul român să înscrie expres dreptul la locuință într-un articol distinct din Constituția sa dar și să propună în cadrul organizațiilor regionale și internaționale la care este membru (ONU, UE, Consiliul Europei, îndeosebi), o serie de acte juridice referitoare la setul de drepturi privind locuința (declarații, emise în urma unor conferințe regionale organizate la București, asupra dreptului la locuință ca drept fundamental al omului și asupra problemei locuințelor ca problemă europeană și/sau ca problemă mondială -în funcție de cadrul în care se intenționează organizarea acestei conferințe-; propuneri de acte juridice și/sau politice europene, de tratate sau convenții special destinate definirii juridice, consacării exprese a dreptului la locuință, privind subiectele acestui drept, conținutul juridic detaliat al acestui set de drepturi legate de locuință, măsurile și obligațiile statelor, organismele și instituțiile cu competențe -pe plan regional și internațional, național și local- privind acest drept și implementarea sa, mecanismele adecvate de coordonare între aceste organisme și răspunderea juridică concretă privind acest drept).

Bibliografie:

- A/ RES/48/178, 86th Plenary Meeting, 21 December 1993, Global Strategy for Shelter to the Year 2000, <http://www.un.org/documents/ga/res/48/a48r178.htm>, accesat la 12 mai 2015.
- Bedjaoui, Mohammed, *Pour un nouvel ordre économique international. Nouveaux défis au droit international*, UNESCO, PUF, Paris, 1978
- Beșteliu Miga, Raluca, *Drept internațional. Introducere în dreptul internațional public*, Ed. All-B, București, 1998
- CommDH/IssuePaper (2008)1, Strasbourg, 25 aprilie 2008, <https://wcd.coe.int>, Commissioner For Human Rights, Council of Europe, accesat la data de 12.11.2014.

- Constantinescu, Mihai; Muraru, Ioan; Iorgovan, Antonie, *Revizuirea Constituției României*, Ed. Rosetti, București, 2003
- Council Directive [2000/43/EC](#) of 29 June 2000, *Equal treatment irrespective of racial or ethnic origin*, <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=URISERV:133114&from=EN>, accesat la data de 12 mai 2015.
- Council Directive 2004-113-EC of 13 december 2004, *Implementing the principle of equal treatment between men and women in the access to and supply of goods and services*, <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:32004L0113&from=en> , accesat la 12 mai 2015
- Diaconu, Ion, *Drepturile omului*, IRDO; București, 1993
- Golay, Christophe; Ozden, Melik, *The Right to Housing. A Fundamental Right Affirmed by the UN and Recognized in Regional Treaties and Numerous National Constitutions*, www.cetim.ch/en/publications_logement.php, accesat la data de 11 dec. 2014.
- *Housing Rights: the Duty to Ensure Housing for All*, CommDH/IssuePaper(2998)1, Strasbourg, 25 april 2008, <http://wcd.coe.int>, accesat la 12.11.2014
- Institutul Român pentru Drepturile Omului, *Principalele instrumente internaționale privind drepturile omului în care România este parte*, vol. II, *Instrumente regionale*, București, 1997
- Institutul Român pentru Drepturile Omului, *Principalele instrumente internaționale privind drepturile omului la care România este parte*, vol. I, *Instrumente universale*, IRDO, București, 2002
- Mazilu, Dumitru, *Drepturile omului. Concept, exigențe și realități contemporane*, Ed. Lumina Lex, București, 2000
- Moroianu Zlătescu, Irina, *Human Rights: A Dynamic and Evolving Process*, Ed. Pro Universitaria, București, 2015
- Năstase, Adrian, *Drepturile omului -religie a sfârșitului de secol*, Ed. IRDO, București, 1992
- PNUD, *Human Development Report 2000, Human rights and human development- for freedom and solidarity*, UNDP, NY, Oxford, Oxford University Press, 2000, hdr.undp.org , accesat la data de 15.05.2015
- *Raportul Raportorului Special pentru o locuire adecvată ca un component al dreptului la un nivel adecvat de viață și al dreptului la non-discriminare*, A/HRC/13/20, 18 december 2009, UNGA, Human Rights Council
- *Recommendation of the Commissioner for Human Rights on the Implementation of the Right to Housing*, Commissioner for Human Rights, Council of Europe, CommDH (2009)5, Strasbourg, 30 June 2009, <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=1463737>, accesat la 12 mai 2015

- Rezoluția 24/14 ”Inputs for and support to the preparatory process of the third United Nations conference on housing and sustainable urban development” (Habitat III), UN Habitat, Governing Council of the UN Human Settlements Programme, Nairobi, 15-19 April 2013, unhabitat.org, accesat la data de 31 martie 2015
- Smouts, Marie Claude; Battistella, Dario; Vennesson, Pascal, *Dictionnaire des relations internationales*, Dalloz, Paris, 2006
- UN Committee on Economic, Social and Cultural Rights (CESCR), *General Comment No. 7: The right to adequate housing (Art.11.1): forced evictions*, 20 May 1997, E/1998/22, Sixteenth session, UN Committee on Economic, Social and Cultural Rights (CESCR), available at: <http://www.refworld.org/docid/47a70799d.html>
- UN Committee on Economic, Social and Cultural Rights (CESCR), *General Comment No.4, The right to adequate housing (art.11(1))*: 13.12.1991, CESCR General Comment 4, Sixth session <http://www.unhchr.ch> , accesat la 12 mai 2015
- Waite, Adrian, *Briefing Paper, European Charter for Housing*, May 2006, http://www.awics.co.uk/documents/briefing_papers/economic_development/European_Charter_on_Housing_12-11-2006.pdf, accesat la 12 mai 2015.
- World Conference on Human Rights, 14-25 June 1993, Vienna, Austria, <http://www.ohchr.org/EN/ABOUTUS/Pages/ViennaWC.aspx>, accesat la 12 mai 2015
- www.un.org/ga/Istanbul+5/declaration.htm, accesat la 31 martie 2015
- <http://www.un.org/ga/Istanbul+5>, accesat la 12 mai 2015